

Renkamos informacijos apie žmonių gyvenimą klasifikavimas.

I dalis: Iš metodinių priemonių istoriografijos

IRMA ŠIDIŠKIENĖ

Lietuvos istorijos institutas, Tilto g. 17, 01101 Vilnius

El. paštas irma.sidiskiene@istorija.lt

Šiame straipsnyje nagrinėjama, kaip metodinių priemonių, instrukcijų, klausimynų istoriografija padeda atskleisti etnologijos mokslo Lietuvoje formavimąsi. Medžiagos lietuvių kalba rinkimo programos, metodinės priemonės pradėtos intensyviau skelbti tik nuo XX a. 3-iojo dešimtmečio. Nemažas būrys tyrėjų daugiau ar mažiau prisidėjo prie jų rengimo – jie pažymėti Vacio Miliaus bibliografijoje. Tačiau dėl neaiškių priežasčių joje nėra Antano Mažiulio šios srities straipsnių. Kokio pobūdžio buvo A. Mažiulio metodinės priemonės (straipsniai) ir ką naujo jos davė etnografijai? I straipsnio dalyje nagrinėjama XIX–XX a. 3-iojo deš. su etnografija susijusios medžiagos rinkimo programų, metodinių nurodymų raida pagal jų informacijos klasifikavimą. II dalis bus skirta A. Mažiulio indėlio analizei šioje srityje. Tyrimo objektas – pirmosios etnografinės medžiagos rinkimo metodinės priemonės. Chronologiškai analizuojant šiose metodinėse priemonėse pateiktą informacijos klasifikavimą nustatyta, kad vyravo kompleksinio pobūdžio programos, metodinės priemonės, skirtos visapusiškai tirti gyvenamą vietovę.

Raktažodžiai: medžiagos rinkimo metodinės priemonės, renkamos informacijos klasifikavimas, etnografija, kraštotyrinės programos

IVADAS

Mokslo metodikoje viena iš pradinių pažinimo priemonių yra informacijos rinkimas, kuris priklauso nuo tyrimo tikslų. Analizuojant spaudiniuose skelbtas įvairias informacijos rinkimo priemones galima atskleisti, kaip formaliai plėtotos atskiros tyrimų kryptys, mokslo sritys. Etnologijos mokslo raidoje, anot Jono Mardosos, svarbų vaidmenį atliko „metodinių priemonių radimosi faktai“, liudijantys tikslinį lauko tyrimais grįstą medžiagos rinkimą [37, 19]. Antropologijos, etnologijos bei tautotyros, folkloristikos ir tautosakos mokslo sričių ištakos (turima mintyje Lietuvos ir su ja susijusių Lenkijos, Rusijos, Rytų Prūsijos šalių regioną) yra persipynusios ir dažniausiai kildinamos iš tų pačių XVIII a. vykdytų ekspedicijų, istorinių ir geografinių-statistinių gubernijų, apskričių ir miestų aprašymų ar tokiai medžiagai rinkti

paskelbtų programų, instrukcijų. Pasak Pranės Dundulienės, etnografijos kaip mokslo ištakos Lietuvoje datuojamos XVIII a. antrąja puse, kai pradėta rinkti lietuvių dainas (M. Miorlinas, J. Šulcas, P. Ruigys, M. Puchalskis-Nielibovičius), o teisės istorikas Tadeušas Čackis kalbėjo, jog būtina tirti kraštą ir liaudies istoriją [10, 16]. Vincas Mačiūnas ir P. Dundulienė mini, kad 1804 m. Vilniaus universitete buvo sukurta komisija (paraginta Mokslo bičiulių draugijos Varšuvoje – *Towarzystwo Warszawskie Przyjaciół Nauk*), kuri turėjo inicijuoti lietuviškų žodžių, patarlių, padavimų rinkimą, senovės paminklų fiksavimą bei knygų leidimą lietuvių kalba [10, 17]. Taigi P. Dundulienė etnografijos ištakas įžvelgė iš vietinių gyventojų rinktoje folkloro, tautosakos (1), lingvistikos, mitologijos ir istorijos medžiagoje.

Dažnai etnografija yra apibrėžiama kaip tyrimo metodas ir kaip „mokslo kryptis, disciplina“ [37, 11]. Šiame straipsnyje pabrėžiamas etnografijos kaip metodo aspektas (lauko tyrimas) ir tam tikrų šaltinių kaupimas, nors dėl politinės-ideologinės įtakos Lietuvoje, kaip ir kitose respublikose sovietmečiu, *etnografija* vartota kaip etnologijos mokslo sinonimas. Tarpukariu įsigaliojo terminas *tautotyra*, kuris, anot A. Mažiulio, vartotas nuo 1934 m. (2) „etnologijos prasme, o etnografija, arba gyvena, dar vadinta būtove“. A. Mažiulis patikino, kad tuomet „tautotyra nieko bendra su „narodovedienija“, „ludoznawstwo“ ar „Volkskunde“ neturėjo, nes „žodis sudarytas pagal „kalbotyra“, „kraštotyra“, taip ir „tautotyra“ [39] (3). Remdamiesi šiuo liudijimu toliau straipsnyje tautotyra tapatinsime su etnologija, o etnografiją – su informacijos, medžiagos rinkimu, kaupimu, metodine priemone. Etnografinė medžiaga, etnografinių lauko tyrimų duomenys (4) – šaltinis, kuriuo remiantis atliekamas tyrimas, rašomas etnografijos, etnologijos, antropologijos darbas.

Tyrimų apie etnografinės medžiagos rinkimo metodines priemones Lietuvoje yra nemažai (plačiau žr. [36]). Juose analizuojami tokių priemonių tipai, struktūros, atskirų temų išplėtojimas, institucijų indėlis rengiant metodines priemones, pagal jas sukaupta medžiaga. Apie pirmąsias medžiagos rinkimo programas, metodines priemones (anketas, vadovus, klausimynus), skirtas lietuviams tirti, daugiausia rašė V. Mačiūnas [35], P. Dundulienė [9], V. Milius

- (1) Terminus *tautosaka*, *folkloras* vieni traktuoja kaip daugelio amžių liaudies dvasinę patirtį, kasdienę išmintį [53, 11], kiti mano, kad folkloro sąvoka yra platesnė nei tautosakos ir ne visada jis gali būti tautosakos sinonimu [58, 19]. Tautosaka apibrėžiama kaip žodinė liaudies kūryba, viena iš liaudies meno šakų. Folkloras plačiau prasme aprėpia meninę liaudies kūrybą – visų pirma tautosaką, liaudies muziką, liaudies teatrą, liaudies choreografiją, prie jų gali būti priskeljiama liaudies architektūra ir liaudies dailė [57, 9]. Folkloro atkūrimas scenoje, tautosakos, papročių ir etnografinių elementų panaudojimas individualioje meninėje kūryboje, įvairiuose renginiuose, architektūroje vadinamas folklorizmu [58, 20].
- (2) Terminas *tautotyra* pavartotas anksčiau – 1925 m. P. Būtėno parengtos *Lietuvių tautotyros žinių ir seniųjų rinkimo programos* pavadinime. Greičiausiai dėl rusų mokslo tradicijos ji tapatinama su etnografija, tačiau tuo metu *tautotyros* prasmė dar nebuvo nusistovėjusi.
- (3) Lietuvos etnologijos istoriografijoje XX a. pab. dažnai tautotyra tapatinama su A. Mažiulio minėtais „narodovedienija“, „ludoznawstwo“ ir „Volkskunde“ terminais. Toks vertimas yra abejotinas, nes „narod“, „lud“ gali būti verčiami ir kaip „liaudis“, ir kaip „tauta“. J. Karłowicziaus nuomone [21, 6], *ludoznawstwo* atitiko etnografiją (pagal jį, tai turėjo būti mokslas, kurio objektas – įvairių tautų, įskaitant kaimo žmones, kultūra) [31, 188]. O štai R. Zavalinskis teigė, kad „Etnografija (kaip rodo jos pavadinimas) yra aprašomasis mokslas, renkantis medžiagą, viena vertus, etnologijai, kita vertus, mitologijai ir lingvistikai“ [65, 3].
- (4) Sąvokos *etnografinė medžiaga* ir *etnografinių lauko tyrimų duomenys* artimai susijusios, nors etnografinė medžiaga galima laikyti įvairiai užfiksuotus sakytinius, rašytinius, materialiuosius ir kt. duomenis apie etninę grupę, gyventojus, o lauko tyrimo duomenys – tyrimo metu kryptingai (remiantis klausimynais, anketomis, interviu, stebėjimu dalyvaujant ir kt.) sukaupti duomenys, pvz., ekspedicijose, išvykose.

[42; 43], J. Mardosa [36; 37] (5). Tačiau trūko chronologinio tyrimo, kaip keitėsi pagal metodines priemones renkamos medžiagos etnografinė informacija. Pagrindinis šios literatūros bibliografinis šaltinis yra V. Miliaus sudaryta bibliografija, į kurią yra įtraukta dauguma metodinių priemonių, agitacinių straipsnių, skatinančių rinkti nykstančių medžiagą, reikalingą mokslui (akcentuota etnografijos sritis). Tačiau joje tėra tik keturi tokie A. Mažiulio straipsniai iš 16 jo parašytųjų. Už etnologų akiračio liko dauguma šio pobūdžio A. Mažiulio straipsnių, metodinių nurodymų renkant medžiagą. Siekiant nustatyti A. Mažiulio medžiagos rinkimo metodinių priemonių indėlį formuojantis mokslo šakoms, reikia juos palyginti su iki tol paskelbtomis metodinėmis priemonėmis. Tikslas – laikantis chronologijos išryškinti pirmųjų iki XX a. 3-iojo deš. (imtinai) buvusių medžiagos rinkimo metodinių priemonių, kuriose įtrauktos etnografinės temos, pobūdį, jų kaitą. Keliami uždaviniai: nustatyti pateikiamos informacijos klasifikavimą lenkų ir rusų kalbomis leistose metodinėse priemonėse, taip pat programose, skirtose rinkti medžiagą apie lietuvių gyvenimą (6).

Darbo metodas – kokybinė ir lyginamoji turinio analizė. Kadangi istoriografijoje keitėsi etnografinės informacijos, medžiagos turinio samprata, straipsnyje toliau vartojamas „medžiagos rinkimas“, kuris (ir jų programų, metodinių priemonių parengimas) suprantamas kaip įvairių duomenų apie gyventojus, jų gyvenimą, aplinką, mąstymą ir pan. rinkimas (užrašant, piešiant, fotografuojant ar kitaip dokumentuojant). Medžiagos rinkimo metodinės priemonės tekstuose įvardytos įvairiai, toliau jas vadinsiu apibendrintai (programomis arba metodinėmis priemonėmis, vadovais).

Straipsnyje chronologinė (7) medžiagos rinkimo apie gyventojus, jų gyvenimą programų, metodinių priemonių analizė apėmė ne tik Lietuvoje platintas, leistas, bet ir pirmąsias (kartais kelias), leistas Lenkijoje, Rusijoje, nes dažniausiai pagal jas buvo rengiamos ir kitos programos ar metodinės priemonės. Lietuviams tyrinėti ir lietuvių kalba leistos programos, metodinės priemonės nagrinėtos tos, kurios įtrauktos V. Miliaus bibliografijoje, kiek papildant sąrašą vienu kitu straipsniu.

PIRMIEJI METODINIAI NURODYMAI RINKTI MEDŽIAGĄ APIE ŽMONIŲ GYVENĄ

Taigi etnografijos samprata etnologijos ir antropologijos mokslo raidoje kito, kaip ir supratimas, kas sudarė etnografinius šaltinius, medžiagos (informacijos) turinį. Etnografija, kaip sąvoka ir mokslo užuomazga, paprastai siejama su Gerhardo Friedricho Müllerio (1705–1783) veikla: „XVIII a. pirmoje pusėje etnografija buvo sukurta kaip nauja tyrimų programa, skirta visoms Sibiro tautoms aprašyti. G. F. Miulero veikaluose šiai disciplinai šalia istorijos ir geografijos buvo skirta ypatinga vieta. <...> Antrosios Kamčiatkos ekspedicijos (1733–43 m.) metu G. Miuleris tapo etnografu ir sukūrė etnologinę programą“ [63, 272]. G. F. Müllerio programoje, kaip teigia A. Golovniovas, buvo parengta „1287 punktų Instrukcija, kurios „6 skyrių „Dėl tautų papročių ir įpročių aprašymo“ sudarė 923 punktai ir priedai“ (8) [68, 16]. Etnografijai priskirtas *tautų papročių aprašymas* mokslo raidos

- (5) Plačiau apie istoriografiją medžiagos rinkimo, etnografinių tyrimų klausimais žr. J. Mardosos apžvalgą [37, 15–18].
- (6) Tarpukariu tekstuose dažnai vartotas terminas *gyvenà* – gyvenimo etnografijai, būčiai apibūdinti.
- (7) Jei aptariamoms metodinėms priemonėms parengimo ir paskelbimo spaudoje metai nesutapo, atsižvelgiama (laikomasi chronologijos) į parengimo metus.
- (8) A. Golovniovas nurodo šiuos priedus: „1) Dėl žemės žemėlapių (63 punktai); 2) Dėl piešinių (30 punktų); 3) Dėl įvairių objektų rinkimo Kunstkamerai (16 punktų); 4) Žodynėlis, pagal kurį renkama medžiaga apie kalbas ir tarmes.“

kelyje dar ilgai reprezentavo *etnografiją, folklorą ir tautosaką*, kaip jos yra suprantamos šiuolaikiniame moksle. J. Mardosos teigimu, XIX a. ilgą laiką pagrindinis dėmesys buvo skiriamas tautosakai, o etnografinėi medžiagai rinkti pirmieji metodiniai patarimai Lietuvos spaudoje buvo paskelbti 1848 metais. Rusų geografų draugija (toliau – RGD) (9) pasižymėjo sisteminga metodine veikla [36, 12], todėl nenuostabu, kad dauguma pirmųjų metodinių priemonių lietuvių kalba buvo parengtos pagal rusų kalba leistas programas (10). Laikydami griežtos chronologijos pažvelkime, kaip metodinių priemonių tekstuose kito etnografijos samprata, jos temos.

Pirmi mėginimai rinkti iš gyventojų žinias ir medžiagą, reikalingą mokslui, matomi ir VU veikloje po Abiejų Tautų Respublikos padalijimo įsigalėjus Rusijos imperijos valdžiai. Chronologiškai sekant tokių metodinių priemonių pasirodymus tiek rusų, tiek lenkų kalbomis, reikėtų pradėti nuo dokumento ar atsišaukimo, P. Dundulienės minimos Vilniaus universitete sudarytos „anketos, kaip užrašinėti apie įvairius tikėjimus, užkalbėjimus, liaudies mediciną, kailių išdirbimą [? – I. Š.] bei dažymą ir kt.“ (11) [10, 17], kurią J. Mardosa išskyrė kaip žymincią specialiųjų metodinių priemonių rengimo Lietuvoje pradžią [36, 11]. Atsišaukimas pavadinimu „Punkta do zbierania postrzeżeń i wiadomości w przedmiotach fizycznych w Wydziale Imperatorskiego Wileńskiego Uniwersitetu“ („Punktai stebėjimams ir žinioms apie fizinius dalykus rinkti“; toliau – Punktai) atspausdintas dviejuose lapuose, tikėtina, 1803–1804 m. [4] (12). Šie Punktai 1805 m. buvo paskelbti spaudoje. Manychiau, kad juos galima sieti su 1804 m. Rusijos caro patvirtintu mokyklų statutu (VU buvo švietimo apygardos mokyklų priežiūros organas, apygardos globėju 1803 m. paskirtas Adomas Jurgis Čartoriskis), kurio 52 paragrafe buvo išdėstytas reikalavimas mokytojams rinkti mokslo žinias apie savo (kur gyveno, dirbo) kraštą [51]. Punktuose buvo raginama rinkti žinias iš vietinių gyventojų apie gamtinius išteklius ir jų naudojimą (13). Prie kiekvieno punkto buvo prašoma naudojamus augalus, užpilus, dažiklius ir rauginimo žoles bei kita pristatyti į universitetą nurodytu adresu. Punktų

(9) Pirmasis pavadinimas buvo RGD, vėliau – Imperatorinė RGD ir kiti pavadinimo variantai [43, 8].

(10) Mažojeje Lietuvoje 1879 m. įsikūrusi Lietuvių literatūros draugija siekė surinkti viską, kas susiję su Lietuva ir lietuvišiais kalbiniu, istoriniu, etnografiniu ir panašiu atžvilgiu, kad būtų išsaugota mokslui [43, 45], tačiau „nei anketos, nei klausimyno ar programos šiems tyrimams neišleido“ [36, 15], todėl šiame straipsnyje vokiečių kalba leistos pirmosios programos nebus aptariamoms.

(11) Pasak P. Dundulienės, tai atlikta Fizikos fakultete 1805 m.; matyt, remtasi jų paskelbimu spaudoje „Nauji Varšuvos prisiminimai“, skyriuje „Fizika“. Tačiau lenkų tyrėjai teigė, jog tai gamtinių priemonių rengti klausimai apie raganavimą, mediciną, dažymą [20, 7]. P. Dundulienė paskelbė didesnės Punktų dalies vertimą, nors su paklaidomis, pvz., 4 punkte (dažymas) kalbama apie odą, kailių rauginimą, o ne išdirbimą [9, 18–20].

(12) Prie atspausdintų Punktų prisegta rašto Vilniaus universiteto tarybai kopija, kuriuo Adomas Jurgis Čartoriskis skiriamas Vilniaus švietimo apygardos kuratoriumi (pasirašė sekretorius P. Zawadowskis Sankt Peterburge 1803 01 30) [4].

(13) Nurodyti 5 punktai (santrauka): 1. Burtai – tuo užsiimančių gyventojų naudojamos medžiagos, jų paruošimas, kokios ligos tais burtais siunčiamos ir pan.; 2. Populiarioji medicina – kokiomis žolėmis (šaknimis, žievėmis, žiedais ir t. t.), užpilais gydomos įvairios ligos, koks naudojamas šventas vanduo ir kita; 3. Vietinių žmonių žinios, legendos apie žemės gelmėse slypinčias naudmenas (geležies rūda, druska, sidabras, alavas, žalvaris ir kita), įvairūs pasakojimai apie iš dangaus nukritusius akmenis ir pan.; 4. Dažymas audinių, drobės paruošimas, kokiuose pavietuose renkama vienmetė klėstėnė (len. – *Czerwiec*, lot. – *Scleranthus annuus*), kaip paruošiama, kokie augalai, žievės, šaknys naudojami raugiant ir dažant odas; 5. Dėl tikėjimo, kad kregždutės neišskrenda žiemoti į šiltuosius kraštus – prašoma iš vandenų ištraukti tokias žiemojančias kregždutes ir atgabenti jas į universitetą [4].

sudarytojai tikėjosi žinias ir gamtines kolekcijas panaudoti mokslui, atradimams ir šalies ekonomikai: „tinkamai naudojamos dažomos medžiagos sutaupyty nemažai metinių užsienio išlaidų“. Klausimai apėmė gyventojų žinias, galinčias padėti rasti duomenų, reikalingų medicinos, chemijos, geologijos, botanikos mokslams.

Kitokio pobūdžio metodinė priemonė, skirta Lenkijos istorijos enciklopedijos projektui įgyvendinti, buvo sudaryta Hugo Kołłątajaus. Lenkų mokslininkai H. Kołłątajaus laišką, rašytą 1802 m. Krokuvos knyginkui ir leidėjui Janui Majui, laiko pirmuoju Lenkijoje metodiniu nurodymu renkant medžiagą iš visų visuomenės sluoksnių. Šis laiškas, arba vadinamoji etnografijos ir folkloro tyrimų programa, buvo išspausdintas žurnalo *Pamiętnik Warszawski* Istorijos skyriuje 1810 m. [49, 98]. Pirmame punkte autorius aptarė *geografinių duomenų rinkimą*, 2-ame yra **lenkų liaudies papročių, įpročių ir apeigų** skyrelis (p. 38–39) [paryškinta – I. Š.], 3–12 punktuose buvo išdėstytos *istorinių disertacijų* temos apie religijas, auklėjimą, ganyką ir žemdirbystę, apie vietas, gyventojų teises, laisves, verslus ir kita [34]. Skyrelis *apeigos, įpročiai ir papročiai* apėmė medžiagą, aktualią, vartojant dabartinius terminus, lingvistikos, fizinės antropologijos, etnografijos (apeigos, pramogos, medžiaginė kultūra, medicina, verslai), tautosakos dalykams.

Kita svarbi metodinė priemonė – jau minėto mokyklų statuto pagrindu 1812 m. Rusijos švietimo ministerijos išleistas 8 instrukcijos mokytojams, kaip rinkti medžiagą gyvenamoje vietovėje, ją užrašinėti. Šios instrukcijos buvo išverstos į lenkų kalbą ir paskelbtos Vilniuje („Vilniaus dienraštyje“ 1816–1817 m.) [15; 16; 17]. Instrukcijose sąvoką *etnografija* randame **Istorijos** dalyko 6-ame poskyryje [16, 136–137]. Čia nurodoma aprašyti tautas, nuskaiti, kur gyvena – guberniją, pavietą ar apskritį, kaimus, kaip tautos save vadina ir kaip jas vadina kaimynai, nurodyti geografinę aplinką – upes, šaltinius, prie kurių gyvena tautos, išsiaiškinti, kuri karta čia gyvena, kokių dialektu kalba, kas žinoma apie gyventojų migraciją ir pan. **Statistikos ir topografijos** dalyko instrukcijoje [17] iš 10 skirsnių (14) paskutiniame, pavadintame *apeigos ir papročiai*, nurodoma aprašyti kiekvieno socialinio sluoksnio gyventojų papročius (15). Instrukcijoje apie **Ekonomikos arba žemės ūkio dalyką** [15] nurodoma aprašyti geografinę vietovės padėtį, fiziografiją, valstiečių įsikūrimą (16).

Taigi tiek H. Kołłątajaus programoje apeigų ir papročių skyrius, tiek ir rusų leistose instrukcijose etnografija yra istorijos dalyko sudėtinė dalis. H. Kołłątajaus programa skirta rinkti medžiagą iš Lenkijos gyventojų, Rusijos istorijos disciplinoje etnografija apibūdina kitas gentis, tautas (gyvenančias carinės Rusijos sudėtyje). Čia etnografija suvokiama kaip *kito* aprašymas (fizinė išvaizda, kalba, apgyvendinta teritorija ir pan.), o etnografijos, kaip ji suprantama šiandien, temos įkomponuotos statistikos (skyrelis „apeigos ir papročiai“), ekonomikos (žemės ūkio) srityse. Skyriai „apeigos ir papročiai“ iš dalies yra panašūs, nors,

(14) Skirsnius sudarė: geografiniai, geologiniai, hidrografiniai, klimato aprašymai ir statistiniai duomenys apie gyventojus (demografija); vietovės apgyvendinimo tankis, gyvenviečių įsikūrimas; amatai, prekyba, švietimas.

(15) Vardijami atskirai aprašyti bajorų civiliniai ir karo papročiai, apranga (kaip jie įsigyti, pritaikyti klimatui, moterų, vaikų drabužiai), interjeras, baldai, žaidimai, bibliotekų rinkiniai, sutuoktinių ištikimybės, šlėktos meilės tėvynei išraiškos, liaudies charakteris ir kt.

(16) Toliau detalai išdėstyti kiti gyventojų užsiėmimai, jų naudojami ž. ū. įrankiai, t. y. visa, kas susiję su žemdirbyste, gyvulininkyste, prašoma nurodyti nedirbamas žemes, aprašyti daržininkystę ir sodininkystę, miškus, ežerus, balas, upes ir žuvis, mineralinius šaltinius, kalnus ir vėjus, orų kaitą; bičių ir šilkverpių laikymą; laukinius paplūdimumus ir žvėrynus; gyventojų sveikatą, ligas; ūkio įrenginius (gyv. namai, tvartai, malūnai ir kt.).

skirtingai nei H. Koflątąjaus instrukcijose, orientuotasi į įvairius labiau išsilavinusius gyventojų sluoksnius.

Šių imperinės Rusijos instrukcijų pagrindu buvo spausdinamos įvairios anketos, klausimynai krašto tyrimams. V. Mačiūnas pamini Lenkijoje nežinomo autoriaus 1813 m., Andzejaus Horodyskio 1815 m. sudarytas statistines anketas, apimančias įvairius visuomeninio ekonominio ir kultūrinio gyvenimo reiškinius (17) [35, 38]. Taigi V. Mačiūnas 1812 m. instrukcijų vykdymą laikė kraštotyros (18) (pavadinimas atsirado tik XX a. pr.) darbo užuomazga [35, 39], kaip ir P. Dundulienė, šias instrukcijas siejusi su kraštotyros žinių rinkimu [9, 13].

XIX a. viduryje carinės Rusijos etnografija (19) atsigrėžė į savo tautos tyrimus, t. y. genčių pažinimą keitė savos liaudies kultūros bruožų, socialinių santykių tyrimai. Šia kryptimi svarbų žingsnį žengė įkurtoji RGD. Dar RGD steigimo programoje K. M. Baero išdėstytuose etnografinio darbo tiksluose buvo numatytas valstybės ribose gyvenančių genčių pažinimas (tiek dabartinė, tiek ankstesnė fizinė, moralinė, socialinė ir kalbinė tautų būklė) [67]. Tačiau N. I. Nadieždino (20), kaip Etnografijos skyriaus vadovo, veikla buvo nukreipta į etnografinės medžiagos apie rusus rinkimą (t. y. ne apie *kitas* gentis, o *savo* liaudį). 1848 m. jo parengtą programą sudarė šie skyriai: 1) fizinė išvaizda, 2) kalba („visa vietinių kalbų ir tarmių įvairovė“), 3) buitis, įskaitant būstą, reikmenis, aprangą, maistą, papročius

-
- (17) Nežinomo autoriaus rankraštinė anketa „Próba ankiety z roku 1813-go, w sprawie badań nad historiją krajową, literaturą, statystyką i folklorystyką b. Księstwa Warszawskiego“ (1813 m. buvusios Varšuvos Kunigaikštystės nacionalinės istorijos, literatūros, statistikos ir tautosakos tyrimų apklausos pavyzdys) buvo išleista 1904 m. [29]. Joje yra trys skyriai su nenumeruotais klausimais: Dėl statistikos (apie 25 kl.); Literatūros būklė. Spausdinimas (7 kl.); Dėl istorijos (apie 10 kl.). Etnografinės temos yra statistikos skyriuje ir apima tris potemes: a) gyventojų verslai; b) visų klasių gyventojų charakteris, prietarai, ydos, savybės ir talentai, gyvenimo būdas, namai, drabužiai, maistas; kokie jausmai, kokios mintys juos labiausiai jaudina arba gali sujaudinti; c) įvairių apeigų, vestuvių ar kitų valstiečių gyvenimo įvykių aprašymas.
- (18) Rusų, lenkų ir lietuvių enciklopedijose kraštotyra apibrėžiama skirtingai. Rusai ją sieja ne tik su judėjimu [70], bet ir su mokslu: „Kraštotyra – tai kompleksinis tam tikros teritorijos tyrinėjimas ir populiarinimas bei žinių apie ją kaupimas. Ji sujungia geografijos, ekologijos, istorijos, archeologijos, toponimikos, topografijos, heraldikos, etnografijos, filologijos ir meno istorijos žinias geografiniu pagrindu“ [69]. Lenkai ją (*krajoznawstwo*) sieja su jaunimo sąjūdžiu, krašto pažinimu – tai „socialinis judėjimas, kuriuo siekiama įvairiomis turizmo formomis (ypač ekskursijomis) pažinti savo šalį, surinkti visą informaciją apie ją ir ją populiarinti, kartu išsaugoti ir gausinti gamtos ir kultūros išteklius; tai pažintinės ir edukacinės turizmo programos turinys“ [27], o lietuviai – su mėgėjišku krašto tyrimu: apima tam tikros vietovės gamtos ir socialinių reiškinių tyrimą; renkami duomenys apie šalies, regiono gamtą (geologinę sandarą, reljefą, dirvožemį, gyvūniją ir augaliją), gyventojus, ūkį, buitį, istoriją, kalbą, kaupiami materialiosios kultūros pavyzdžiai, užrašinėjama tautosaka. Kraštotyros veikla plėtojama daugiausia draugijose ir mokyklose“ [28].
- (19) Pasak A. Golovniovo, „etnografija (arba tautos, liaudies studijos (*народоведение*)) yra Rusijos nacionalinis paveldas. Galbūt etnografija yra pats rusiškiausias iš visų mokslų (pagal gimimą ir nuolatinę motyvaciją), o jos istorijos drama atitinka „nacionalinį charakterį“ [68, 33].
- (20) Įdomu, kad N. Nadieždinas (Николай Иванович Надеждин, 1804–1856) etnografiją aiškino kartu su istorine geografija (toponimika) ir lingvistine etnografija [72, 199]. Be lingvistinės etnografijos, N. Nadieždinas išskyrė dar fizinę ir mentalinę (psichinę) etnografiją. „Psichinės etnografijos“ turinys: „liaudies gyvenimas“, „liaudies šeimos struktūra ir visi jos bruožai“, „namų ūkis ir pramonė apskritai“, t. y. užsiėmimai, ir „visuomeninis gyvenimas bei švietimas, kaip jį kuria pati liaudis“, t. y. visuomeninio gyvenimo formos, ir galiausiai religija, „kaip liaudis ją sugalvojo ar pasisavino“. N. Nadeždinas ypač pabrėžė rusų tautos kilmės ir jos kultūrinių ryšių su kaimyninėmis tautomis temas [72, 195].

ir apeigas, užsiėmimus ir amatus, 4) liaudies padavimai ir paminklai [72, 196], 5) senojo visuomeninio gyvenimo liekanos, 6) protiniai ir moraliniai ypatumai [74]. Taigi buvo sujungtos etnografijos kaip istorijos dalyko ir minėto skyriaus *apeigos ir papročiai* temos bei papildytos kitomis.

1848 m. Vilniuje buvo paskelbtas straipsnis „Етнографія Виленської губерні“ („Vilniaus gubernijos etnografija“), kuriame raginta rinkti etnografiją (ją sudarė dainos, pasakos, legendos, smulkioji tautosaka, apeigos (vestuvių, laidotuvių), kalba (žodynas, tarmės, jų geografinis paplitimas). Rinkėjai taip pat skatinti aprašyti istorinius paminklus, piliakalnius ir kitas senienas, verslus, išpūdingus gamtos reiškinius ir t. t. [73]. Tai, kad 1848 m. programa (ir galbūt jos pagrindu parengtas straipsnis „Vilniaus gubernijos etnografija“) apėmė (kalbant šiuolaikiniais terminais) fizinės antropologijos (RGD programos atveju), lingvistikos, tautosakos, etnografijos (apeigos, papročiai, verslas), istorijos, gamtos dalykus ir buvo skirta tirti vietos gyventojus, dar labiau išreiškė kraštotyros programų principą, t. y. kompleksiskumą dalykų atžvilgiu ir vietovės (lokalius) tyrimus. Kraštotyrinę programos kryptį patvirtina ir antrasis šios programos (parengtos RGD Etnografijos skyriaus) leidimas 1852 m. pavadinimu „Vietinių etnografinių aprašymų sudarymo programa“.

XIX a. antrojoje pusėje pagausėjo medžiagos rinkimo instrukcijų, programų. Paminėtinos O. Kolbergo 1865 m. programa ir 1866 m. *Виленскій вѣстникъ* išspausdinta dviejų dalių (I. Istorinė, II. Etnografinė) „Šiaurės vakarų krašto gubernijose etnografinių ir istorinių žinių sudarymo programa“ [43, 28]. Antroji dalis apėmė daugumą etnografinių temų šiuolaikine prasme. O. Kolbergas perėmė H. Kołłątajaus programą [30] ir šiek tiek ją išplėtė, taip pat apėmė pagrindines etnografijos temas (materialinė kultūra, žmogaus gyvenimo ciklo apeigos, įv. šventės, pramogos, papročiai, paprotinė teisė) [22]. Tačiau skirtingai nei 1866 m. programoje, O. Kolbergo programoje daug dėmesio skiriama folklorui. Nuo šių programų nedaug skyrėsi ir kitos metodinės priemonės, kuriose išplečiama vienos ar kitos srities tema (ar jos atsisakoma), pvz., Jano Karłowicziaus 1871 m. išleisti *Poradnik dla zbierających rzeczy ludowe* („Patarimai renkantiems liaudies kūrinius“) (plačiau žr. [52]) yra orientuoti į lingvistinių, tautosakinių duomenų užrašymą, ten yra ir trumpas „apeigų ir žaidimų“ skyrelis (21).

Apibendrinant galima teigti, kad pirmosios lenkų ir rusų kalbomis programos, skirtos medžiagai rinkti, buvo kompleksinės. Etnografija metodinėse priemonėse klasifikuota kaip istorijos mokslo dalis, nagrinėjanti *kitų genčių* kalbą, fizinę išvaizdą, migraciją ir pan. Kitų kompleksinių programų (arba dalykų) sudėtyje buvo *apeigų ir papročių* skyrius (Statistikos ir topografijos dalyko sudėtyje), apėmęs, šiuolaikiniais terminais kalbant, lingvistikos, fizinės antropologijos, etnografijos, tautosakos medžiagą (temas). Nuo XIX a. vidurio, kai pradėta tyrinėti *savo* krašto žmonių gyvenimą, mąstymą, *etnografijos* skyrių sudarė panašios temos, kaip ir buvusio skyriaus, vadinto *papročiai ir apeigos*, įtraukiant iš istorijos dalyko etnografijos klausimus bei kitas įvairesnes temas. Programų kompleksiskumas ir tikslinis savo krašto tyrinėjimas rodo metodinių priemonių kraštotyros pobūdžio užuomazgas.

(21) Šiame skyrelyje nurodoma aprašyti apeigas, atliekamas gimimo, krikštynų, vestuvių progomis, per derliaus nuėmimą ir kitus ž. ū. darbus, statant pastatus, per metines šventes ir išstisus šventųjų laikotarpius (pvz., nuo Kristaus gimimo iki Trijų karalių, Didžiojo pasninko ir t. t.), per laidotuves, šermenis; visų formų ir rūšių žaidimus ir pokštus.

MEDŽIAGOS RINKIMO APIE LIETUVIŲ GYVENĄ METODINĖS PRIEMONĖS

Be minėtos 1866 m. programos, skirtos šiaurės vakarų tautoms (vis dar vadintoms gentimis) (22) tyrinėti, 1867 m. įsikūręs RGD Šiaurės vakarų skyrius taip pat leido programas medžiagai šiose teritorijose rinkti. Pirmoji programa buvo kompleksinė [71] (23). Latvių ir lietuvių komisija parengė ar skelbė temines programas – E. Volterio apie papročių teisę (1887 m.) ir šeimos buitį (vedybas, gale yra keletas klausimų apie gimtuves, krikštynas ir laidotuves), žemdirbystę, žemės ūkio ir pramonės padėtį (plačiau [43, 22, 30–31]), vėliau Rusijos technikų draugijos Vilniaus skyrius rinko medžiagą apie amatus (1904 m.) [43, 38]. Teminės metodinės priemonės galėjo reikšmingiau prisidėti formuojantis atskiroms mokslo šakoms.

Kalbant apie lietuvių kalba leistas medžiagos rinkimo programas pažymėtina, jog XIX a. pab.–XX a. 3 deš. pasirodžiusios metodinės priemonės (daugiausia Lietuvių mokslo draugijos (LMD) iniciatyva parengtos), anot J. Mardosos, nedaug skyrėsi nuo kitų šalių draugijų leistųjų [36, 17], ypač nuo sukurtų RGD atskirų komisijų. Iš V. Miliaus bibliografijos matyti, kad XIX a. pab.–XX a. 3 deš. buvo paskelbta keletas teminių klausimynų ir agitacinio pobūdžio straipsnių (24). LMD komisijų 2-ajame deš. parengtos programos buvo skirtos rinkti folklorą (25) [13], tautodailę [66]. „Trumpa folkloro <...> programa“ buvo populiarinama ir kitose, kompleksinėse, programose (apie tai toliau). Šioje programoje folkloras apima tautosaką ir papročius, šventes, apeigas, pramogas ir pan. (II skyrius „Senovės papratimai“) [13]. Šiame skyriuje ir visoje programoje J. Mardosa išvelgia „daug klausimų, aktualių etnografijai“ [37, 38].

Visgi dauguma programų, rekomendacijų lietuvių kalba buvo kompleksinės, jose raginta rinkti įvairią medžiagą, taip pat etnografinę. XIX a. pab. pirmą kompleksinę programą lietuvių kalba parengė Juozapas Miliauskas (Miglovara) [42; 36] – tai RGD Šiaurės vakarų skyriaus (toliau – RGD ŠV) programos „Geografinės ir etnografinės informacijos rinkimo programa“ [71] kiek pertvarkyto varianto vertimas į lietuvių kalbą. Ši 1869 m. RGD ŠV skyriaus programa buvo siuntinėta įvairiems periodiniams leidiniams, 1885 m. ji pasiekė ir *Aušros* redakciją. J. Miliausko teigimu, ji buvo išversta, savaip pertvarkyta (26), atsisakyta įvado ir paskelbta *Aušroje* [41]. Įdomu tai, kad pritrūkęs lietuviškų terminų J. Miliauskas kai kuriuos iš jų aiškino išversdamas į vokiečių kalbą.

(22) Vadovaudamasis šiuo terminu J. Miliauskas vartojo žodį „gencziažymis“, kuris atitiko etnografijos terminą [41, 276].

(23) Šios programos paskelbimas 1869 m. rusų kalba – svarbus žingsnis Lietuvos etnografijos metodinių nurodymų kelyje. Ją J. Mardosa vadina pirmu organizuotu etnografinės medžiagos rinkimu Lietuvoje ir vertina kaip etapinį momentą [36, 13].

(24) Tado Daugirdo apie margučius [50], Kazio Gineičio apie mediciną [45], J. Elisono apie roplius [11], apie lietuvių muzikavimą ir muzikantus [56], Eduardo Volterio apie audinius [2], Adomo Varno apie kryžius [62], Vincas Pietaris kvietė rinkti marginius (ir įvairius ornamentuotus daiktus) [54].

(25) LMD 1909 m. sudarytos dainų ir etnografų sekcijos [43, 119] etnografai parengė šią programą, kurioje nurodė, kokiomis XIX a. pab. skelbtomis programomis rėmėsi. Taip pat jie pritaikė G. L. Gomme klasifikacijos sistemą [13], pasinaudoję G. L. Gomme darbo vertimu į lenkų k. (vertė Wojciech Szukewicz) [12].

(26) Iš RGD Šiaurės vakarų skyriaus programos 7 skyrių (žr. Miliaus vertimą [43, 30]), savaip pertvarkius, J. Miliausko programoje liko 4 skyriai: „1. Svaraunos (physiszkas) ypatybės, antvirszis laukpusei paszymėti, 2. Proto ir doros sklydis (išszisvyniojimas), 3. Kalba, gentinei padavimai ir paminklai, 4. Naminė butis“.

XX a. 2-ajame deš. RGD ŠV skyrius toliau rengė tiek temines, tiek kompleksines medžiagos rinkimo metodines priemones. Antai etnografijos-archeologijos sekcija parengė dar dvi programas, kurių viena buvo skirta antropologinių-etnografinių nuotraukų kaupimui (1911 m.) (27); remiantis Maskvos antropologijos ir etnografijos draugijos programa 1912 m. parengtos programos struktūrą sudarė geografija, istorija, archeologija, etnografija (28) [43, 33]. Pastarąją programą J. Mardosa laiko gana „artima XX a. pabaigoje Lietuvoje paplitusių kompleksinių kraštotyrynių tyrimų programoms (trūksta kalbos ir iš dalies tautosakos temų)“ [36, 14]. Tačiau J. Mardosa neteisis. Be jau minėtų kompleksinių 1812 m., 1848 m., 1869 m. paskelbtų programų, reikėtų atkreipti dėmesį, kad dar 1910 m. *Aušrinėje* buvo plačiai pristatyta Lenkų kraštotyros draugijos, įsikūrusios 1907 m., leidinys *Metodyka wycieczek krajoznawczych* („Pažintinių kelionių metodika“, išleista 1909 m. Varšuvoje). Ši metodika, straipsnio *Aušrinėje* autoriaus nuomone, „apima visas šalies tyrinėjimo sritis“, tačiau „nėra nurodymų apie liaudies dailę“ [6]. „Pažintinių kelionių metodikoje“ [40] (29), be ekskursijų organizavimo nurodymų, fotografavimo, piešimo ir kita, yra šie skyriai: geologija, floristika, faunistika, antropologija, etnografija (*ludoznawstwo*) (30), folkloras, archeologija, architektūros paminklai. Šioje metodikoje A. Janowskis „Etnografijos skyrių“ parengė naudodamasis R. Zawilińskio [65], o „Folkloro“ – G. Gomme (1890) programomis. R. Zawilińskio programą sudarė dvi pagrindinės dalys: topografinė-fiziografinė ir antropologinė-etnografinė (31).

Paminėtina ir 1911 m. Vilniuje išleista kraštotyrynė programa, kuri dar labiau orientuota į krašto pažinimą (7 skyriai): archeologija, istorija, menas, bažnyčių aprašai, administracinio vieneto aprašymas, klausimynas dėl krašto paminklų apsaugos, skyrių „apie liaudies užrašus“ parengė J. Kopernickis, Oskaras Kolbergas ir Andrejus Baranieckis. Pastaroji dalis apėmė žinias apie liaudies materialinę kultūrą [64, 26–34].

Kitose kraštotyrynėse programose, paskelbtose Lietuvos moksleiviams skirtuose leidiniuose, moksleiviai buvo raginami ne tik užsiimti visuomenine veikla, organizuoti ekskursijas, bet ir rinkti įvairią medžiagą apie savo kraštą, kurią žadėjo skelbti. 1910 m. *Aušrinėje* skelbtame straipsnyje (autorius nenurodytas, tačiau tikėtina, kad tai Stasys Šilingas) pateiktas planas: „Korespondencijos privalo turėti dvi dali: 1) folkloriškai filologiškai-archeologiškai-istorišką ir 2) socijališkąją“ [1, 10], ir plačiau išdėstyta, kaip aprašyti socialinę vietovės padėtį (32) [1,

(27) Pageidauta, kad nuotraukose atspindėtų gyventojų tipai, buities scenos, apranga, trobesiai, transportas, kaimų vaizdai, naminiai gyvuliai. Paminėti kai kurie smulkesni daiktai, gyvenimo momentai [43, 33].

(28) Terminas *etnografija* čia nevertotas, tiesiog išvardyta: trobesiai ir įrengimas, apranga, maistas ir gėrimai, santuoka ir vestuvės, nėštumas ir gimdymas, krikščynos ir vaikų priežiūra, verslai ir buitis, tikėjimai, laidotuvių papročiai, ligos, charakteris.

(29) Naudojuosi antruoju šios metodikos leidimu (1919 m.). Kaip rašė sudarytojai, „Savo turiniu antrasis leidimas nuo pirmojo skiriasi nežymiai“ [40].

(30) I leidime vadino *etnografija*, o II – *ludoznawstwo*.

(31) Šią dalį sudarė: I. Apie gyventojus (jų įvardijimas, fizinis-antropologinis aprašymas, jų buitis, užsiėmimai, kartu ir psichologija, kurią atspindėjo tautosaka, kalba, žodynas, religiniai ir astronominiai tikėjimai). II. „Vidinis charakteris“, kurį apėmė šeimos, socialinių ir nacionalinių santykių įvaizdis; moralinis (šeima ir visuomenė), religinis įvaizdžiai, įv. papročiai, intelektinė kūryba ir estetinio jausmo charakteristika drabužiuose, šokiuose, įrangoje, paveiksluose, ornamentikoje ir t. t.; žiniija (gamtos, medicinos, kosmologijos ir meteorologijos, matematikos), kalbos ir žodyno klausimai.

(32) Išdėstyti 27 klausimai apėmė topografiją, tautinę, luominę sudėtį ir jų santykius, ekonominę gyventojų būklę, emigraciją, kolonizavimą, ekonomines ir kultūrinės draugijas, dvasinę kultūrą, girtuokliavimą, bylinėjimąsi, vagystes, švietimą, inteligentią, istorinius įvykius ir pan. Antai 12-ame punkte klausiamo: „Ar tebėra užsilikę lietuviškumo žymės (t. y. dainos, papročiai, rūbai... kuo plačiausiai)?“

11–12]. Šiais nurodymais rėmėsi ir vėliau rašiusieji metodines priemones (33). Remdamasis šiomis programomis 3-iajame deš. agitacinį straipsnį parašė V. Biržiška [61], o labai detaliai visa tai išdėstė Ignas Končius straipsnyje „Pažinkime savo kraštą“ [24].

Kompleksinių arba kraštotyrynių programų gausa XX a. 2–3-iajame deš. rodo kraštotyrynio darbo aktualumą. Tuo grindžiamos ir pastangos prie LMD steigti „Tėvynės pažinimo komisiją“. Lenkijai okupavus Vilniaus kraštą, daug LMD narių persikėlė gyventi į Kauną. 1920 m. sausio 3 d. susirinkime buvo įsteigtas LMD Kauno skyrius, kurio narių sumanymu buvo įkurta „Tėvynės pažinimo komisija“ (34). Šios komisijos sudarytą programą galima vadinti kraštotyros programa, nes čia randame gamtos, botanikos, etnografijos, tautos meno, archeologijos sekcijas, o pagrindinis jos uždavinys: „visapusiškas mūsų šalies ir tautos pažinimas“ [60]. Etnografijos sekcijos programą parengęs psichologas J. Vabalas Gudaitis suskirstė ją į tris dalis: 1. Medžiaginė kultūra; 2. Dvasinė kultūra; 3. Įpročiai ir socialiniai dalykai. Pasak J. Vabalo Gudaičio, „Tiesioginis etnografinio skyriaus tęsinys turi būt žmonių meno skyrius, kurs veikia savaimingai nuo etnografinio skyriaus tik dėl to, kad menas reikalauja kitokių metodų medžiagai rinkti.“ Tautos meno sekciją parengė dailininkas K. Šklėris, muzikos poskyrį – J. Tallat-Kelpša (35). Taigi XX a. 3-iajame deš. buvo aiškiai išskirtos etnografijos temos: medžiaginė kultūra, dvasinė (tautosaka) kultūra bei įpročiai ir socialiniai dalykai [60]. Šia programa, jos struktūra, matyt, rėmėsi ir I. Končius [25]. J. Lazauskas propagavo rinkti medžiagą apie „liaudies kultūrą“, kurios skirstymas buvo analogiškas J. Vabalo-Gudaičio parengtai programai [32].

Etnografinių temų ypač daug yra Petro Būtėno sudarytoje programoje. Čia randame tokius terminus kaip „tautotyros žinios ir senienos“, pastaruosius rinkti raginami kraštotyryninkai [8]. Nors šios programos „Pratartyje“ autorius renkamus duomenis vadino „etnografijos (tautotyros)“ [8, 3], „tautotyrynis (etnografinis) dvasinės ir medžiaginės kultūros duomenų rinkimas“ [8, 6], J. Mardosa kėlė klausimą, ar programa buvo kraštotyryinė, ar tautotyryinė. Šias sąvokas J. Mardosa buvo linkęs vartoti sinonimiškai [36, 24]. Visgi, turint

(33) 1911 m. Povilas Žadeikis skirsnyje „mokslinių tyrinėjimų sritys“ išdėstė, apie kokius istorinius įvykius rinkti atsiminimus, taip pat trumpai nurodė rinkti folkloro medžiagą remiantis folkloro programa [13], smulkiai aprašyti savo gyvenamas apylinkes pagal *Aušrinėje* skelbtą rekomendaciją [1], aprašyti ir fotografuoti archeologinius, etnografinius objektus, „šiai jau įdomesni[us] dalykėli[us]“ [47, 91]. Analogiškas kiek patobulintas variantas 1912 m. buvo paskelbtas Kazio Gineičio *Ateityje* [44]. Šią programą sudarė: geografija (fiziografija), „folkloriška – istoriška – socialis aprašymas“. Taip pat paminėjo, kad reikia rinkti gamtos pažinimo, liaudies meno medžiagą ir išvardijo 8 folkloro dalykus, iš kurių paskutiniu punktu paminėtos „įvairios apeigos“. J. Kalninio 1914 m. straipsniuose klausimai panašūs į S. Šilingo [1], kiek pergrupuotos, išplėtos temos, lietuvių kalbos dalykai [19], kitame sutrumpintas ankstesnių programų variantas (šiek tiek daugiau kalba apie archeologinių liekanų rinkimą), apie „ką mūsiškiai sodiečiai žino ir paskum, kaip jie verčiasi – gyvena“ [18].

(34) Gamtos mokslų ir geografijos žurnalas *Kosmos* savo pirmame numeryje (1920–1921) paskelbė ne tik gamtos mokslų klasifikaciją (joje antropologija skirstoma į somatinę ir etnologiją, arba „psikinę antropologiją“), bet ir „Tėvynės pažinimo komisijos“ sekcijų atstovų suformuluotus uždavinius ir tikslus.

(35) Pastaroji sekcija planavo skirti dėmesio ne tik medžiagos rinkimui, muziejaus, knygyno organizavimui, bet ir žinių, sukauptos medžiagos pritaikymui – tautodailės vystymui, dirbtuvių kūrimui, dainų būrelių, dainų švenčių organizavimui ir pan. Etnografijos sekcijos pagrindinis uždavinys – surinkti medžiagą išvardytomis temomis, ją išsaugoti (muziejaus, knygyno steigimas, parodų, paskaitų organizavimas). Pažymėtina, kad J. Vabalas Gudaitis aiškiai atskyrė etnografiją, kuri skirta rinkti medžiagą, nuo etnologijos mokslo: „Surinktą medžiagą etnologijos mokslas galės tinkamai suvartoti ir spręsti apie mūsų tautos ūgį“, palyginti su kitomis tautomis, nustatyti įtakas ir kt. „Etnologija pagaliau gali susekti svarbesnes mūsų žmonių būdo ypatybes, gerąsias ir netikusias“ [60].

minty, jog programa aprėpia daug sričių (toponimiką, antroponimiką, lingvistiką ir pan., taip pat tautosaką, etnografiją, istoriją, priešistorę), manyčiau, kad ją reiktų laikyti kraštotyryne. Pritariu, kad ši programa, anot J. Mardosos, „turi išliekamąją vertę ir neabejotinai veikė kitų vėlesniais dešimtmečiais vykusių smulkesnės apimties klausimynų sudarymą ir jų tematiką bei turinį“ [36, 22], ji buvo „novatoriška ir iki šiol nepalenkta“ – turima mintyje papročių, tikėjimų klausimus, į kuriuos „žvelgiama per katalikiškų švenčių kalendorių“, bei naujos temos įtraukimą (antkapinių paminklų užrašai). J. Mardosa programą vertina kaip „fundamentalius etnografiniams tyrimams skirtus metodinius patarimus“ [37, 44].

Apžvelgus medžiagos rinkimo programose pateiktas informacijos klasifikacijas, jų sritis ir temas, galima teigti, kad XX a. 2–3-iojo deš. bendrąsias, kompleksines programas galima vadinti kraštotyrynėmis, nes jos apėmė įvairius mokslo dalykus, buvo skirtos pažinti savo kraštą. Kraštotyros terminas ypač išpopuliarėjo XX a. 4-ajame dešimtmetyje. Jis dažnai vartotas ir agituojant rinkti senienas muziejų rinkiniams [7]. Svarbu pažymėti, kad 4-ajame deš. dažniau buvo skelbiami įvairūs vadovai / klausimynai rinkti medžiagą atskiroms temoms, jas tirti (sodybas [46], Kalėdas [5], kankles [3], tautosaką [38; 23], šokius [14; 33]) ir *Gimtajame krašte* (apie grytelninkus, skrynias, sodybas ir trobesius, mediciną, kryžius, techninius paminklus, drabužius) ir kt. [42]. Tokios teminės programos kurtos ne tik Šiaulių kraštotyros draugijos pastangomis (36), bet ir Vilniaus S. Batoro universitete (1924–1939 m.), kuriame veikė Etnologijos įstaiga, tapusi Etnologijos ir etnografijos katedra, ir veikė studentų etnologų būrelis, kurio tikslas – rinkti etnografinę medžiagą (plačiau [9, 52–62]).

IŠVADOS

Remiantis metodinių priemonių chronologine raidos analize galima teigti, kad *etnografijos* terminas nusakė istorijos mokslo sritį, tyrinėjančią kitas tautas (atitiko antropologijos mokslo turinį), o etnografinė medžiaga, turint minty šiuolaikinę prasmę, atitiko skyrių „papročiai, [įpročiai], apeigos“. Šis skyrius apėmė ne tik etnografines temas, bet ir fizinę antropologiją, lingvistiką, tautosaką. Nuo XIX a. vidurio etnografija aptinkama kompleksinėse programose (pirmiausia RGD ir jos skyrių rengiamose) kaip viena iš dalių. Tiesa, šiuo atveju etnografija apėmė ir (vartojant šiuolaikinius terminus) tautosaką, lingvistiką, istorinius paminklus, fizinę antropologiją. Nuo XIX a. pab. metodinėse priemonėse neretai vartojamas ir antropologijos terminas. Medžiagos rinkimo programų, metodinių priemonių struktūrinė kompozicija pasižymėjo kompleksišku, o *savo* vietovių, apylinkių lauko tyrimai rodo, kad jos buvo kraštotyrynių programų pirmtakai. Kraštotyrynės programos ypač įsigalėjo XX a. I pusėje įsivyrėjant krašto pažinimo idėjoms.

Kaip rodo medžiagos rinkimo metodinių priemonių raida, Lietuvoje XX a. I pusėje dar tik formavosi mokslo klasifikacija, šakos, terminologija. Paradoksalu, bet etnografija, būdama skėtine medžiagos rinkimo metodinių priemonių sąvoka, padėjo išsigrūdyti lingvistikos, tautosakos (folkloro), fizinės antropologijos dalykams (medžiaga / temomis), o pati etnografija kaip atskiras dalykas liko paraštėse. Manytume, kad nuo XIX a. 8-ojo deš. pradėtos plėtoti teminės medžiagos rinkimo priemonės (anketos, klausimynai ir pan.) galėjo prisidėti gryninant mokslo šakų formavimąsi.

Gauta 2023 08 20
Priimta 2023 08 28

(36) J. Mardosa teigia, kad iki 1940 m. Lietuvoje „etnografija, kaip savarankiška disciplina, išskiriama tik Šiaulių kraštotyros draugijos veikloje“ [37, 51].

Literatūra ir šaltiniai

- [1] [ŠILINGAS, Stasys]. Vasaros darbai. *Aušrinė*, 1910, Nr. 3, p. 7–13.
- [2] [VOLTERIS, Eduardas]. Kvieslys. *Švietimo darbas*, 1926, Nr. 3, p. 293–295.
- [3] [ŽILEVIČIUS, J.]. Kanklių reikalu anketa. *Pavasaris*, 1934, Nr. 4, p. 128.
- [4] 1803 (?). Punkta do zebrańia postrzeżeń i wiadomości w przedmiotach fizycznych, w Wydziale Imperatorskiego Wileńskiego Uniwersytetu. *VUBRS*, F4-(A719)27720, 27721.
- [5] BALYS, Jonas. Pažinkime lietuviškas Kalėdas. *Tautos mokykla*, 1934, Nr. 24, p. 467–468.
- [6] Bibliografija: II. Įvairūs klausimai. *Aušrinė*, 1910, Nr. 4, p. 33–34.
- [7] BUGAILIŠKIS, P[eliksas]. Kraštotyros darbas ir mokytojai. *Kultūra*, 1932, Nr. 5, p. 304–308.
- [8] BUTĖNAS, P[etras]. (Sudarė). *Lietuvių tautotyros žinių ir senienų rinkimo programa*. Šiauliai: „Vilties“ dr-jos leidinys, 1925. 208 p.
- [9] DUNDULIENĖ, Pranė. *Etnografijos mokslas Vilniaus universitete*. Vilnius: Lietuvos TSR aukštojo ir specialiojo vidurinio mokslo ministerijos Leidybinė redakcinė taryba, 1978. 139 p.
- [10] DUNDULIENĖ, Pranė. *Lietuvių etnografija: mokymo priemonė aukštųjų mokyklų istorijos ir filologijos specialybių studentams*. Vilnius: Mokslas, 1982. 452 p.
- [11] ELISONAS, J. Keletas folkloro dalykų apie mūsų krašto roplių (Reptilia) atstovus. *Kosmos*. Gamtos ir šalimų mokslų laikraštis, 1924, t. V, sąs. 1, p. 88–97.
- [12] GOMME, George Laurence. *Folklor. Podręcznik dla zajmujących się ludoznawstwem*. Wyd. A. Eljasz-Radzikowski; przetłómaczył z angielskiego W. Szukiewicz. Kraków: Towarzystwo Ludoznawcze we Lwowie, 1901, 183 s.
- [13] GRINIUS, K.; VOLTERIS, E.; BASANAVIČIUS, J.; TUMAS, J.; JANULAITIS, A. (Sutaisė). *Trumpa folkloro dalykams rinkti programa*. Vilnius: Lietuvių mokslo draugijos leidinys, 1910. 32 p.
- [14] Ieškokime lietuviškų šokių. *Pavasaris*, 1936, viršel. p. 4.
- [15] Instrukcja do układania zapisów w przedmiocie ekonomii czyli gospodarstwa ziemianskiego. *Dziennik Wileński*, 1817, vol. 5, Nr. 27 [marzec], p. 259–266.
- [16] Instrukcja do układania zapisów w przedmiocie historii. *Dziennik Wileński*, 1816, vol. 4, Nr. 20, p. 129–144.
- [17] Instrukcja do układania zapisów w przedmiocie statystyki i topografii. *Dziennik Wileński*, 1817, vol. 5, Nr. 25, p. 83–102.
- [18] KALNINIS, J. Gimtojo krašto tyrinėjimas. *Lietuvos ūkininko Vilniaus kalendorius 1915 metams*, 1914, Nr. XXVII [2], p. 46–49.
- [19] KALNINIS, J. Vasaros atostogų sulaukę. *Aušrinė*, 1914, balandžio 15 d., Nr. 3 (31), p. 77–80.
- [20] KAMOCKI, Janusz. *Przegląd kwestionariuszy etnograficznych wydanych w języku polskim*. Poznań: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, 1953. 69 s.
- [21] KARŁOWICZ, Jan. *Poradnik dla zbierających rzeczy ludowe*. Warszawa: Skład główny w Księgarni M. Orgelbranda, 1871. 13 s.
- [22] KOLBERG, Oskar. Do Redakcyi Biblioteki Warszawskiej. List otwarty. *Biblioteka Warszawska*, 1865, Nr. 1, s. 306–308.
- [23] KONČIUS, Ignas. *Ūkiškiosios tautosakos rinkimo programa*. [Kaunas]: Jaunųjų ūkininkų ratelių s-gos leidinys, 1936. 14 p.
- [24] KONČIUS, Ignas. Pažinkime savo kraštą! *Kultūra*, 1923, Nr. 1, p. 22–24.
- [25] KONČIUS, Ignas. Programa etnografijos medžiagai rinkti. *Švietimo darbas*, 1923, Nr. 6–7, p. 411–417.
- [26] KOPERNICKI, [Izydor]. Wskazówki dla robiących spostrzeżenia antropologiczne i etnologiczne w górach. *Pamiętnik Towarzystwa Tatarzańskiego*, 1877, Nr. 2, s. 109–113.

- [27] Krajoznawstwo. [Žiūrėta 2023 04 20]. Prieiga per internetą: <<https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/krajoznawstwo;3926963.html>>
- [28] Kraštotyra. MELC [Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras]. [Žiūrėta 2023 03 10]. Prieiga per internetą: <<https://www.vle.lt/straipsnis/krastotyra/>>
- [29] KRAUSHAR, Alexander. *Miscellanea historyczne*. II. Próba ankiety z roku 1813-go, w sprawie badań nad historiją krajową, literaturą, statystyką i folklorystyką b. Księstwa Warszawskiego. Z rękopisu. We Lwowie. Nakładem Autora. Z drukarni W ł. Łozińskiego, 1904. 8 s.
- [30] KRZEMIENŃ-OJAK, Sław. Autorytety polskiej humanistyki. Oskar Kolberg (1814–1890). *Kultura Współczesna*, 2006, Nr. 4, s. 227–242.
- [31] LABURDA, Małgorzata. Koncepcja ludoznawstwa Jana Karłowicza. *Laboratorium Kultury*, 2015, Nr. 4, s. 175–192.
- [32] LAZAUSKAS, J. Liaudies kultūra. *Kultūra*, 1924, Nr. 12, p. 434–436.
- [33] Lietuvių tautosakos archyvas. Ieškokime lietuviškų šokių. *Jaunoji karta*, 1936, Nr. 37, viršel. p. 3.
- [34] List H. K. [Hugo Kołłataja] do J. M. [Jana Maja] z Ołomuńca dnia 15. Lipca 1802 r. pisany. *Pamiętnik Warszawski*, 1810, II, Nr. IV (kwiecień), s. 27–42.
- [35] MAČIŪNAS, Vincas. Lituainistinis sąjūdis XIX a. pradžioje. Susidomėjimas lietuvių kalba, istorija ir tautotyra. *Darbai ir dienos*, 1939, Nr. 8, p. 1–395.
- [36] MARDOSA, Jonas. *Apie metodiką ir metodinės priemonės: medžiaga etnografinėi praktikai*. Vilnius: Vilniaus pedagoginis universitetas, 2002. 138 p.
- [37] MARDOSA, Jonas. *Etnografija ir etnografo darbas: etnografinių tyrimų istorijos ir praktikos klausimai*. Vilnius: Lietuvos edukologijos universiteto leidykla, 2016. 205 p.
- [38] MAŽIULIS, Ant[anas]. Mūsų talka tautosakos rinkime. *Jaunimo vadas*, 1935, Nr. 12(79), p. 193–195.
- [39] MAŽIULIS, Antanas. Lietuvių gyvenos metmenys. *Lituanistikos darbai. Lituanistikos instituto metraštis*. Chicago: Lituanistikos institutas, 1966, Nr. 1, p. 133–44. (Rec. kn.: Vyšniauskaitė, A. ir kt. *Lietuvių etnografijos bruožai*. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1964.)
- [40] *Metodyka wycieczek krajoznawczych*. Wydawnictwo zbiorowe z ilustracjami. krajoznawcze, 1919, 179 s. [Janowski Al. Ludoznawstwo, s. 61–73; Folklor, s. 74–89].
- [41] MIGLOVARA, J. [MILIAUSKAS, Juozapas]. Cėcoriszka rusiszka geograpiszka draugystė. *Auszra*, 1885, Nr. 9, p. 276–280.
- [42] MILIUS, Vacys. *Lietuvių etnografijos bibliografija*. Vilnius: LII I-kla, 2001. 416 p.
- [43] MILIUS, Vacys. *Mokslo draugijos ir lietuvių etnografija (XIX a. antroji pusė – XX a. pirmoji pusė)*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1993. 156 p.
- [44] Moksleivis Kalnėnas [GINEITIS, Kazys]. Vasara arti... *Ateitis*, 1912, Nr. 5, p. 221–225.
- [45] Moksleivis Kalnėnas [GINEITIS, Kazys]. Žmonių medicina. *Ateitis*, 1912, Nr. 4, p. 183–185.
- [46] MOŠINSKIS, A. Senoviškos lietuvių statybos reikalai. *Žemėtvarka ir melioracija*, 1932, Nr. 3, p. 148–160.
- [47] P. Žad. [ŽADEIKIS, Povilas]. Vasarai atėjus. *Aušrinė*, 1911, Nr. 3(10), p. 90–92.
- [48] Punkta do zebrania postrzeżeń i wiadomości w przedmiotach fizycznych, w Wydziale Imperatorskiego Wileńskiego Uniwersytetu. *Nowy Pamiętnik Warszawski*: [dziennik historyczny, polityczny, tudzież nauk i umiejętności], 1805, Nr. 18 (czerwiec), s. 354–360.
- [49] PUŚLECKI, Łukasz. Wielkopolskie programy badań folklorystycznych w pierwszej połowie XIX wieku. *Studia zachodnie*, 2015, Nr. 17, s. 97–118.
- [50] Q. D. ir K. [KUDIRKA, Vincas]. Tėvyniški varpai: [T. DAUGIRDAS]. Apie margučius. *Varpas*, 1890, Nr. 4, p. 56–57.

- [51] RAZUMOWSKI, Alexy Hr. Instrukcyje do układania po gimnazyjach i szkołach powiatowych zapisow w przedmiotach różnych nauk, wydane od rządu głównego szkół, i ogłoszone drukiem r. 1812. *Dziennik Wileński*, 1816, Nr. 20, s. 124–128.
- [52] RUTKOVSKA, Kristina. Lietuvių tautosakos rinkėjų Jano Karlovičiaus ir Mečislovo Davainio-Silvestraičio bendradarbiavimas: metodologijos raida, etnolingvistikos apraiškos. *Archivum Lithuanicum*, 2013, Nr. 15, p. 349–376.
- [53] SAUKA, Donatas. *Lietuvių tautosaka*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2007. 471 p.
- [54] Savasis [PIETARIS, Vincas]. Rinkime marginius! *Žinyčia*, 1902, Nr. 4–5, p. 109–110.
- [55] Sėjikas [ABRAITIS, Julius]. Tautos tverybos rinkimas. *Vasaros darbai*, 1912, Nr. 2, p. 9–12.
- [56] Senovės lietuvių muzikos tyrimas. *Pradai ir žygiai*, 1926, Nr. 2–3, p. 70.
- [57] SKABEIKYTĖ-KAZLAUSKIENĖ, Gražina. *Lietuvių tautosaka*. Įvadas. Kaunas, 2008. 263 p.
- [58] SKRODENIS, Stasys. *Folkloras ir folklorizmas: mokymo knyga*. Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla, 2005. 209 p.
- [59] STRIMAITIS, Just. Prašom atsiliiepti apie kankles [sudarė Juozas Žilevičius]. *Tautos mokykla*, 1934, Nr. 11, viršel. p. 4.
- [60] Tėvynės Pažinimo Komisija prie L. Mokslo Draugijos ir jos uždaviniai. *Kosmos*. Gamtos mokslo ir geografijos laikraštis. 1-ju (1920–1921 m.) knygų 1-as sąsiuvinis, 1920, p. 99–105.
- [61] V. R-nis. [BIRŽIŠKA, Vaclovas]. Susipažinkim su savo kraštu. *Trimitas*, 1921, balandžio mėn. 30 d., Nr. 16(36), p. 20–23.
- [62] VARNAS, Adomas. Lietuvių kryžiai. *Baras*, 1925, Nr. 5, p. 81–83.
- [63] VERMEULEN, Han F. *Early History of Ethnography and Ethnology in the German Enlightenment: Anthropological Discourse in Europe and Asia, 1710–1808*. PhD thesis University of Leiden / Proefschrift Universiteit Leiden, 12 November 2008. Leiden: privately printed. xii + 411 pp.
- [64] *Wskazówki do badań krajoznawczych: kwestjonariusze*. Wilno: nakładem, 1911. 42 s.
- [65] ZAWILIŃSKI, Roman. O sposobie gromadzenia materiałów etnograficznych. *Wiśła: miesięcznik geograficzno-etnograficzny*, 1887, Nr. 1, z. 1, s. 3–8; z. 2, s. 43–48; z. 3, s. 83–86; z. 4, s. 123–127.
- [66] ŽMUIDZINAVIČIUS, Antanas. Gelbėkime tautodaile. *Aušrinė*, 1910, Nr. 5, p. 18–21.
- [67] БЭР, К.М. [von Baer, Karl Ernst Ritter (1792–1876)]. Об этнографических исследованиях вообще и в России в особенности. *Записки Русского географического общества*, 1846, Nr. 1, с. 93–115.
- [68] ГОЛОВНЁВ, А. В. Этнография в российской академической традиции. *Этнография / Et-nografia*, 2018, Nr. 1, с. 6–39.
- [69] Краеведение – краткая история науки. [Žiūrėta 2023 04 20]. Prieiga per internetą: <<https://www.istmira.com/drugoe-razlichnye-temy/19422-kraevedenie-kratkaia-istorija-nauki.html>>
- [70] Краеведение. [Žiūrėta 2023 04 20]. Prieiga per internetą: <<https://dic.academic.ru/dic.nsf/ru-wiki/11022>>
- [71] *Программа для собрания географическихъ и этнографическихъ сведений*. [Вильна], 1869. 12 с.
- [72] СТЕПАНОВ, Н. Н. Русское географическое общество и этнография (1845–1861). *Советская этнография / L' Ethnographie sovietique*, 1946, Nr. 4, с. 187–206.
- [73] Этнография Виленской губернии. *Виленские губернские ведомости*, 1848, Nr. 1, с. 4–6.
- [74] *Этнографическая программа*. [Žiūrėta 2023 04 12]. Prieiga per internetą: <<https://www.rgo.ru/ru/proekty/etnografiya/istoriya-etnografi-v-rgo/etnograficheskaya-programma>>

IRMA ŠIDIŠKIENĖ

Classification of Information Collected on the Ethnography of Life.

Part 1: From the Historiography of Methodological Tools

Summary

The article deals with the way the historiography of methodological tools, instructions, and questionnaires helps to reveal the formation of the ethnological science in Lithuania. The publication of programmes and methodological tools for collecting materials in Lithuania started more intensively only in the 1920s. There are a number of researchers who contributed, to a lesser or greater extent, to their preparation: they are mentioned in the bibliography compiled by Vacys Milius. However, for reasons unknown, this bibliography does not include Antanas Mažiulis's articles in this field. To the knowledge of the author of this paper, Mažiulis wrote 16 articles, while Milius's bibliography mentions only four. What was the nature of Mažiulis's methodological tools (articles) and what new contributions did they make? In order to answer these questions, this article (Part 1) examines chronologically the evolution of the programmes and methodological instructions for the collection of ethnographic material that appeared in the nineteenth century and up until the 1920s. The analysis of these methodological tools is based on the ways of information classification. The object of the research is the first methodological tools for collecting ethnographic material. The aim of the research is to follow chronology and to highlight both the nature of the first methodological tools (which appeared before the 1920s inclusively) for collecting information containing ethnographic themes and the shifts in it. To this end, the objectives are: to identify the classification of the information contained (a) in the methodological tools published in Polish and Russian, and (b) in programmes for collecting ethnographic material on the life of Lithuanians. Qualitative content analysis and comparative analysis were applied in this study.

The chronological analysis of the programmes and methodological tools for collecting material about the population and its lifestyle covers not only the programmes and methodological tools disseminated and published in Lithuania: it also focuses on the methodologies (sometimes several of them) published in Poland and Russia, because in most cases they were used as a basis for the preparation of other programmes or methodological tools. The programmes and methodological tools for the study of Lithuanians published in Lithuanian were those included in Milius's bibliography, with a few articles added to the list.

A chronological analysis of the classification of the information contained in these methodological tools revealed that the first programmes for collecting material in Polish and Russian were of a comprehensive nature. In these methodological tools, ethnography is classified as part of the science of history dealing with the language, physical appearance, migration, etc. of *other tribes*. Other comprehensive programmes (or subjects) included a section on 'Rites and Customs' (within the subject of Statistics and Topography), which covered, in modern terms, the material (or themes) on linguistics, physical anthropology, ethnography, and folklore. From the mid-nineteenth century, when studies into the life and thinking of the people of *own* land began, the *ethnography* section consisted of topics similar to those of the former sections called 'customs and rites', with the inclusion of ethnographic

issues and other miscellaneous themes from the subject of history. The comprehensive nature of the programmes and the targeted exploration of own country point to the beginnings of methodological tools of the type of local studies. The general comprehensive programmes of the 1910s-1920s can be referred to as local studies programmes, because they covered various scholarly subjects and were aimed at learning about one's own country. The term 'local studies' became especially popular in Lithuania in the 1930s. It was often used in campaigns for gathering antiquities for museum collections.

From the nineteenth century onwards, the structural composition of material collection programmes and methodological tools was characterised by their comprehensive nature in terms of the subject matter, while the field studies of *own* localities and environs showed that they were the forerunners of the local studies programmes. Local studies programmes became particularly popular in the first half of the twentieth century under the influence of the ideas of exploring own land. As the development of methodological tools for collecting material in Lithuania shows, the classification, branches, and terminology of the discipline were still evolving in the first half of the twentieth century. Paradoxically, ethnography as an umbrella concept of methodological tools for material collecting facilitated the emergence of the subjects of linguistics, folklore, and physical anthropology (as material or themes), while ethnography as such remained in the margins. We would argue that the thematic tools for collecting material (questionnaires, surveys, etc.), which began to be developed from the 1870s onwards, may have contributed to the purification of the formation of scholarly disciplines.

Keywords: methodological tools for material collection, classification of collected material, ethnography, local studies programmes